

А. А. Дзянішчык (Баранавічы, Беларусь), А. В. Солахаў (Мазыр, Беларусь)

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФІГУРЫ, ЗАСНАВАНЫЯ НА АНТОНІМАХ, У МОВЕ ПРОЗЫ БАРЫСА САЧАНКІ

Аналізуюцца стылістычныя фігуры, заснаваныя на выкарыстанні антонімаў, у мове твораў Б. Сачанкі, выяўляюцца іх семантыка, структура, функцыянальныя магчымасці. Найбольш пашырана антытэза з разнастайнымі структурнымі мадыфікацыямі, асноўнымі з якіх выступаюць канструкцыі са злучнікамі а. Прыём кантрасту рэалізуецца таксама з дапамогай акратэзы, амфітэзы, дыятэзы, альтэрнатэзы. Умела выкарыстоўваючы іх, празаік стварыў супярэчлівыя і праўдзівыя мастацкія вобразы.

Мова твораў таленавітага беларускага пісьменніка, аўтара шматлікіх апавяданняў, аповесцяў і раманаў Барыса Сачанкі вылучаецца багаццем разнастайных лексічных і стылістычных сродкаў. Аднак ёсць адна асаблівасць, якая выразна адрознівае яе ад мовы іншых мастакоў слова, – гэта шырокае выкарыстанне антонімаў, якія выступаюць важным сродкам выразнасці ў мове твораў пісьменніка. Іншы раз антонімы ўтвараюць назву твора. Напрыклад, апавесць «Апошнія і першыя».

Выкарыстанне антонімаў засноўваецца на розных стылістычных фігурах. Б. Сачанка часцей за ўсё звяртаецца да антытэзы (грэч. antithesis – супрацьпастаўленне) – «супастаўлення кантрастных або процілеглых з’яў і паняццяў, якое ўтварае адзінае структурна-лагічнае цэлае» [1], таму што менавіта ў ёй найбольш ярка выяўляецца прырода антаніміі. Антытэза дапамагае аўтару раскрыць несумяшчальнасць прадметаў, паняццяў, іх якасцей або прымет, падкрэсліць максімальную розніцу і кантраст. У мастацкім творы «гэта стылістычная фігура, – слухна падкрэслівае В. Д. Старычонок, – выкарыстоўваецца пры паказе супярэчнасцей у грамадстве, раскрыцці дыялектыкі чалавечай душы, выяўленні аўтарскіх адносін да герояў твораў і інш.» [2, 52].

Умелае выкарыстанне Б. Сачанкам антытэзы дае магчымасць яму стварыць запамінальныя каларытныя мастацкія вобразы. Найбольш ужывальнымі сінтаксічнымі канструкцыямі з’яўляюцца канструкцыі са злучнікамі а (радзей – са злучнікамі *але, ды, ажно*), які ярка падкрэслівае кантраст супрацьлеглых з’яў і паняццяў, што выяўляюць супрацьлеглыя дзеянні, ацэнкі, узроставаы і фізічныя асаблівасці, раскрываюць характар асобы. Да такіх канструкцый адносяцца:

а) складаназлучаныя сказы, часткі якіх

супрацьпастаўляюцца (іншы раз – у складаных сказах з рознымі відамі сувязі): *Старэйшы, Іван, у партыю, а ты, меншы, у паліцыю...* [3, кн. 2, 8]; *Сяляне, хто багацейшыя быў, вытлівалі панскія білеты, а бяднейшыя на старым, даўнейшым звычай і ездзілі па дровы, хадзілі па ягады і грыбы без усялякага «білета»* [3, кн. 1, 399];

б) складаназалежныя сказы (іншы раз – складаныя сказы з рознымі відамі сувязі) з супрацьлеглымі даданымі часткамі: *Думаў, разважаў Апанас – і не ведаў, не ведаў, дзе яму лепей быць, а дзе – горш* [3, кн. 1, 245]; *Ды Кацю вучыць не трэба было, сама ведала, што можна, а што нельга рабіць* [3, кн. 2, 221]; *Нездарма ж кажуць: лёгка ўсё пачынаецца, ды нялёгка канчаецца* [3, кн. 1, 64];

в) супрацьпастаўленыя аднародныя члены сказа: *Эта ж лухта палуцаецца – Савецкая ўласць давала бедняку зямлю, а потым забірае?* [3, кн. 1, 84];

г) асобныя сказы: *Толькі адчуваеш – добрае ніадкуль не прыйдзе, не, не прыйдзе! Калі і прыйдзе што, напаткае цябе, дык толькі ліхое* [3, кн. 1, 227]; – *Я ж не ведаў, што прайграю. – А мы не ведалі, што выйграем, – рагатнуў Кузя* [3, кн. 1, 101];

д) разнастайныя парцэляваныя канструкцыі: *Ты адзін, а іх... Многа* [3, кн. 1, 547]; *«Як эта я! Трэба было ўвечары, на ноч глядзячы ў лес ехаць. А я... Уранні паехаў...»* [3, кн. 1, 551]; *Думаў выйграю. Ажно прайграў* [3, кн. 1, 230]; *Шмат добрага пра яго сказаць можна. Але шмат і благага* [3, кн. 1, 383].

Прадуктыўную структурную групу ўтвараюць заснаваныя на паралелізме бяззлучнікавыя складаныя сказы, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, у складзе якіх, утвараючы антытэзу, супрацьпастаўляюцца бяззлучнікавыя часткі, і самастойныя сказы: *Высакароднасць вучыць*

высакароднасці, *ганебнасць* вучыць не быць такім, не рабіць таго, што зробіў слабы духам ці несумленны [3, кн. 1, 452]; *Здаду*, адкуль адступалі, было голае поле, *наперадзе* – лес і немцы [3, кн. 1, 474]; *Нездарма ж кажучь: малыя дзеці* – малыя клопаты, *вялікія дзеці* – вялікія клопаты [3, кн. 2, 301]; *Жывы чалавек* – усё яму трэба. *Мёртвы* – нічога ані не трэба [3, кн. 1, 559].

Антытэза таксама шырока выяўляецца ў параўнальных канструкцыях са злучнікамі чым, як: *Ласкаю* заўсягды болей можна ўзяць, чым *гвалтам* [3, кн. 1, 306]; Прычым *старэчыя* капрызны куды больш небяспечныя, чым *дзіцячыя* [3, кн. 2, 375]; Самалёты як нечакана *наляцелі*, так нечакана і *схлынулі* [3, кн. 1, 247]; Як выпадкова *сустрэліся*, так і *рассталіся* [3, кн. 2, 66].

Яна ствараецца і тады, калі адзін з антонімаў выступае ў функцыі дзейніка, а другі – дапаўнення: Не трэба ніколі ўпадаць ў паняверку, адчайвацца, трэба верыць. Верыць у чалавечую сілу, розум, у тое, што *жыццё* няспынае, яно перамагае *смерць*, а дабро заўсёды ўрэшце перамагае зло [3, кн. 2, 166].

У некаторых выпадках антытэзу ўтвараюць азначэнні, ужытыя пры аднародных дзейніках: У наступную хвіліну кінуліся адно да аднаго, зліліся – *цёплая*, толькі што з пасцелі, Каця і ён, *халодны*, начны [3, кн. 1, 433].

Нярэдка антытэза ускладняецца шляхам супрацьпастаўлення аднаго слова цэламу сінанімічнаму раду: Вернецца маці са школы, ён кінецца да яе, а яна, замест таго каб узяць сына на рукі, *аблашчыць*, – *накрыць*, *наварыцца*, а то яшчэ і *плескачоў дасць* [3, кн. 2, 363].

Звычайна Сачанка карыстаецца неразгорнутай (простай) антытэзай, пры якой супрацьпастаўленне, як правіла, ажыццяўляецца ў межах адной дзвюх антанімічных пар: *Піліп трымаў комлю рукамі злева, ён, Мікалай, – справа* [3, кн. 1, 174]; *Вада, ды яшчэ неба – у ясныя, пагодлівыя дні яно спакойна блакітнела, знала і знала кудысь беспрытульныя валацугі-аблокі, а ў змрочныя, ветраныя і зусім злівалася з вадою, не пазнаць, дзе варочаюцца, цяжка бурляць хвалі, а дзе перакатваюцца, кіпяць хмары* [3, кн. 1, с. 23].

Радзей ён звяртаецца да разгорнутай (складанай) антытэзы, або алаёзіса (грэч. alloiosis – змяненне), якая «рэалізуецца ў межах складанага сказа або цэлага тэксту і ўключае ў свой склад некалькі процістаўленняў, якія падкрэсліваюцца злучнікамі, інтанацый і іншымі сродкамі і ўскладняюцца асацыятыўнымі і сэнсавымі сувязямі з астатнімі словамі ў тэксце» [2, 35]: *А так – усюды барацьба, змаганне. Бедныя – супраць багатых, дурныя – супраць разумных, падначаленыя – супраць начальства, невукі – супраць вучоных... Тут тое самае, што і ў прыродзе: на тое ж і шчупак, каб карась не драмаў. Сіла – антысіла, прыцягненне і адштурхоўванне, дабро і зло, любоў і нянавісць, жыццё і смерць* [3, кн. 2, 336].

Акрамя антытэзы, Б. Сачанка часта звяртаецца да такіх стылістычных фігур, заснаваных на супрацьпастаўленні, як акратэза, амфітэза, дыятэза, альтэрнатэза.

Акратэза (грэч. akros – крайні, самы аддалены) – стылістычная фігура, якая будзецца на адмаўленні адной якой-небудзь прыметы (факта, з’явы) і сцвярдзенні яе супрацьлегласці. Знешне гэта выражаецца ва ўжыванні аднаго з кампанентаў антанімічнай пары з адмоўнай часціцай *не*, а сувязь

паміж антонімамі адбываецца з дапамогай супраціўнага злучніка *а*, які можа матэрыяльна не выражацца: *А я ... Нарадзіўся, каб не маўчаць, а гаварыць* [3, кн. 2, 292]; *Мяняюцца ўлады, а жыццё маё калі і мяняецца, дык не на лепшае, а на горшае* [3, кн. 1, 520]; *Яны замуж навыходзілі. Не за бедных – багатых* [3, кн. 2, 496]; *Быццам не свай – чужое...* [3, кн. 2, 295].

Лінгвісты адрозніваюць дзве структурна-семантычныя разнавіднасці акратэзы: *не А, а Б* – з негатыўна-пазітыўным размяшчэннем членаў супрацьпастаўлення; *А, а не Б* – з пазітыўна-негатыўным размяшчэннем частак [4, 178].

Б. Сачанка аддае перавагу структурна-семантычнай мадыфікацыі *не А, а Б*: *Можа, тое, што мы разам, усё ж не выпадковасць, а заканамернасць* [3, кн. 1, 250]; *Што ж да ахвяр... Яны, на жаль, будуць, бо барацьба ідзе не на жыццё, а на смерць* [3, кн. 1, 496]; *І ўсё ж не згаджацца з ім хацелася, а спрачацца* [3, кн. 2, 379].

Пазітыўна-негатыўнае размяшчэнне антонімаў (*А, а не Б*) у мове твораў пісьменніка сустракаецца радзей: *Але я веру, цвёрда веру – пераможам мы, пераможа лепшае, а не горшае* [3, кн. 1, 217]; Заслэнне Гудова ішло *стыхійна, а не планамерна*, па нейкіх сваіх законах, якія дыктавала само жыццё [3, кн. 1, 565].

Семантычна акратэза вызначаецца разнапланавасцю. Праз адмаўленне супрацьлеглага ў мове прозы Б. Сачанкі сцвярджаюцца дзеянні, прыметы, з’явы, станы, ацэнкі і інш.: *Не гаварыць людзям хацелася, а маўчаць – думаць, успамінаць – жонку, дзяцей вёску, тое, з чым нядаўна раптоўна рассталіся...* [3, кн. 1, 156]; *І не гуляць, а працаваць усе павінны* [3, кн. 2, 74]; *...злосць і нянавісць да ўсіх і ўсяго, што навокал, не зменшлася, вядома, а ўзрасла* [3, кн. 2, 69]; *...Кузя даручаў ... глядзець, каб ніхто не боў лынды, не лайдачылі, а працавалі* [3, кн. 2, 90]; *І Петрык, успомніўшы матчына наказ, не пайшоў на лес шукаць людзей, а вярнуўся назад, у лазняк, у балота* [3, кн. 2, 342]; *І стаўку мы робім не на невядомыя імёны, а на вядомыя* [3, кн. 2, 107]; – *Так, – зноў усміхнулася Люся. Але не весела, а неяк сумна, з горьчучу, шкадаваннем* [3, кн. 2, 485]; *І чым далей, тым не лягчэй, а горш і горш...* [3, кн. 1, 493]; *Амбіцыі, інтрыгі, барацьба не на жыццё, а на смерць* [3, кн. 2, 413]; *Поля зноў заплакала, але не, не ад адчаю, а ад радасці, што Васіль зноў побач, дома* [3, кн. 1, 571].

Такім чынам, акратэза паказвае, што адсутнасць аднаго паказвае на наяўнасць другога, а наяўнасць аднаго сведчыць аб адсутнасці другога. Выкарыстанне гэтай стылістычнай фігуры ў мове пісьменніка робіць яе вельмі выразнай і экспрэсіўнай, садзейнічае дакладнасці думкі, акцэнтуюе ўвагу на адным дзеянні, стане, на адной прымеце, з’яве і інш.

Амфітэза (грэч. amphі – вакол, з абодвух бакоў), або фігура злучэння, – стылістычная фігура, заснаваная «на сцвярдзенні дзвюх супрацьлеглых прымет, з’яў, фактаў» [2, 42]. Знешнім паказчыкам амфітэзы выступае спалучальны злучнік *і*, які звязвае антонімы паміж сабой. Яна выкарыстоўваецца для характарыстыкі цэлага праз аб’яднанне дзвюх палярных каардынат. Напрыклад, антонімы *ўдзень і ўночы*, аб’ядноўваючыся пры дапамоце злучніка *і*, набываюць значэнне ‘заўсёды, кругласутачна’: *Зноў мы ўдзень і ўночы, па дарогах і без дарог прабіраліся на ўсход, да сваіх* [3, кн. 2, 397].

Паводле значэння антанімічнай пары, якія ўтвараюць амфітэзу, вылучаюцца ў наступныя групы:

1) са значэннем складання, што адпавядае словам усе, усё, усякі: Але ж... Вы, пэўна, ведаеце, што ёсць сіла і антысіла, прыцягненне і адштурхоўванне, **дабро і зло**, любоў і нянавісць, жыццё і смерць... [3, кн. 2, 330]; Родную, знаёмую змалку вёску, дзе нарадзіўся і вырас, дзе спазнаў столькі ўсяго **добрага і горкага, радаснага і крыўднага** [3, кн. 1, 281]; Плакалі і **старыя**, і **малыя** мужчыны і жанчыны [3, кн. 1, 132]; І вада **халодная і гарачая** ў хаце, і на вуліцу хадзіць да ветру не трэба [3, кн. 2, 498]; Хто ж, хто ва ўсім – **шчасці і няшчасці** чалавека вінаваты? [3, кн. 1, 520];

2) са значэннем пастаянства, бесперапыннасці, што суадносіцца са словам заўсёды: **Дзень і ноч** карпелі над фармулярамі [3, кн. 1, 409]; Кожны пра гэта думаў. Думаў **удзень і ўночы, уранні і ўвечары**, думаў, што б ні рабіў, дзе б ні быў [1, кн. 1, 113];

3) са значэннем усёй прасторы, што выражаецца словам усюды: 3 заставы прыбег пасланец, паведанні: немцы прарвалі: і **лева**, і **справа**, дзе былі дарогі, і наступаюць далей пры дапамозе танкаў і артылерыі [3, кн. 1, 458]; **Тут і там** стаялі, стылі лужы [3, кн. 2, 454].

Б. Сачанка часта звяртаецца і да альтэрнатэзы (ад лац. *altergate* – чаргаванне) – стылістычнай фігуры, якая абумоўлівае альтэрнатывы выбар аднаго з супрацьлеглых прадметаў, з’яў, прыкмет, дзеянняў [5, 24]. Пры альтэрнатэзе ўжываюцца раздзяляльныя злучнікі *то...то, ці то...ці то, не то...не то*, якія злучаюць кампаненты антанімічнай пары, паказваючы на паслядоўную змену, чаргаванне супрацьлеглых фактаў, паняццяў, дзеянняў, станаў, уласцівасцяў. Прычым адзін з іх не можа быць адначасова з іншым, выключае адзін іншы, але магчымы пасля іншага [6, 11].

Альтэрнатэза таксама выражае адносіны чаргавання, паслядоўнасці фактаў, дзеянняў, станаў: Хацелася ёй **то смяцца**, рагатаць, **то плакаць**, галасіць [3, кн. 1, 476]; І недалёка ад ісіны былі, бо гэты самы чорт ці нячысік усяляецца то ў аднаго, то ў другога, ён **то сварыць**, **то мірыць**, пакуль не дамагасца таго, што тым трэба [3, кн. 2, 334]; Ён, Хомка, і цяпер нікому нічога не казаў, толькі насуплены, з чырвонымі, як ў пёўня, вачыма, кульгікаў – **то заходзіў** ў хату, **то выходзіў** [3, кн. 2, 9]; І не ведаў, не ўяўляў, **ці то радавацца**, што нарэшце

восень гнілая, пахмурная скончылася, зіма прыйшла, **ці то шкадаваць** [3, кн. 1, 515]; Татачка, і я, і мама плачам. Самі не ведаем чаму – **ці то з гора, ці то з радасці** [3, кн. 1, 298]; Толькі чуваць, чуваць было, як выла, заходзілася **не то ад плачу, не то ад радасці** Клаўдзя і ўночы, і ўдзень, і людзі не ведалі, не разумелі, чаму яна гэтак крычыць – **ці то б’е, душыць** яе прыблудны, нікому не знаёмы Змітро Шламак, **ці то лашчыць** [3, кн. 1, 424].

Альтэрнатэза адлюстроўвае той пералік пытанняў, якія задае сабе чалавек, дзякуючы чаму ўзмацняецца абагульнена-асабовы характар выказвання [7, 311].

Дыятэза (грэч. *diathesis* – размяшчэнне), або фігура нейтралізацыі, – стылістычная фігура, якая шляхам адмаўлення супрацьлеглых прыкметаў, сцвярджае сярэдняе звязно [8, 24]. Яна выкарыстоўваецца ў кантэксце не для супрацьстаўлення, а з мэтай адмаўлення, нейтралізацыі антонімаў [5, 178].

У творах Б. Сачанкі дыятэза сустракаецца радзей. Яна выкарыстоўваецца пераважна як сродак характарыстыкі стану чалавека: *У сварцы з бацькам ні сябе не выгараджваў, ні бацьку не вінаваціў: што ж, як ужо здарылася, так здарылася* [3, кн. 1, 76]; *Не хвалі мяне і не гань сябе* [3, кн. 2, 160]; *Петрыкавага бацьку на фронт не ўзялі. Але не пакінулі і ў вёсцы – перавялі ў горад; там ён узначаліў спярша райком, потым вялікі завод* [3, кн. 2, 346]; *Заўсёды спакойны, ураўнаважаны, ніколі і нідзе не павышаў голасу, не абуралася і асабліва ніколі не радаваўся* [3, кн. 2, 426]; *Не хваліў Васіль Кулага Хведзьку, што той, не спытаўшыся ні ў кога, застрэліў інспектара, які выдаў на смерць дырэктара школы Андрэя Макаравіча і яго жонку Аліну Сяргеяўну, але і не асуджаў* [3, кн. 2, 152].

Такім чынам, найбольш распаўсюджанай стылістычнай фігурай, заснаванай на выкарыстанні антонімаў, у мове прозы Б. Сачанкі з’яўляецца антытэза, якая мае шмат структурных мадыфікацый, асноўнымі з якіх выступаюць канструкцыі са злучнікамі *а*. Прыём кантрасту рэалізуецца таксама з дапамогай такіх стылістычных фігур, як акратэза, амфітэза, дыятэза, альтэрнатэза. Умела выкарыстоўваючы іх, празаік стварыў супярэчлівыя і праўдзівыя мастацкія вобразы.

Літаратура

1. Антытэза // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. – Мінск: БелЭн, 1996. – Т. 1: А – Аршын / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – С. 401.
2. Стариченко, В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченко. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 811 с.
3. Сачанка, Б. Выбраныя творы: у 3 т. – Мінск: Маст. літ., 1993–1994. – Т. 1: Вялікі Лес: раман у 3 кн.: кн. 1 і 2 / прадм. С. Андраюка. – 590 с.; Т. 2: Вялікі Лес: раман у 3 кн.: кн. 3. Апаваданні. – 542 с.
4. Сазонова, В. А. Акратэза как стилистическая фигура (на материале прозы А. П. Чехова) / В. А. Сазонова // Вестник Красноярского гос. пед. ун-та им. В. П. Астафьева. – 2011. – № 1. – С. 177–179.
5. Асіпчук, А. Антонімы як сродак выразнасці ў беларускай парэміялогіі / Аксана Асіпчук // Фальклор і сучасная культура: матэрыялы III Міжнар. навук. –практ. канф. (Мінск, 21–22 крас. 2011 г.): у 2 ч. / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ. – 2011. – Ч. 1. – С. 177–178.
6. Сазонова, В. А. Антонимы как средство выражения контраста в языке и художественной речи (на материале прозы А. П. Чехова): автореферат дис. ... канд. филол. наук / В. А. Сазонова. – Красноярск: Изд. Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева. – 2011. – 22 с.
7. Корюкина, Е. С. Риторические возможности лексических антонимов / Е. С. Корюкина // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лавочкинского. – 2011. – № 6 (2). – С. 309–313.
8. Старасценка, Т. Стылістычныя фігуры, заснаваныя на антонімах і сітуацыйна супрацьстаўленых словах, у паэзіі Алеся Разанава / Таццяна Старасценка // Роднае слова. – 2000. – № 4. – С. 23–24.